

Het oudste stenen huis van Amersfoort

(of de oudste stenen in een Amersfoorts huis)

De bouwgeschiedenis van het huis Hof 39

door ALBERT VAN ENGELENHOVEN

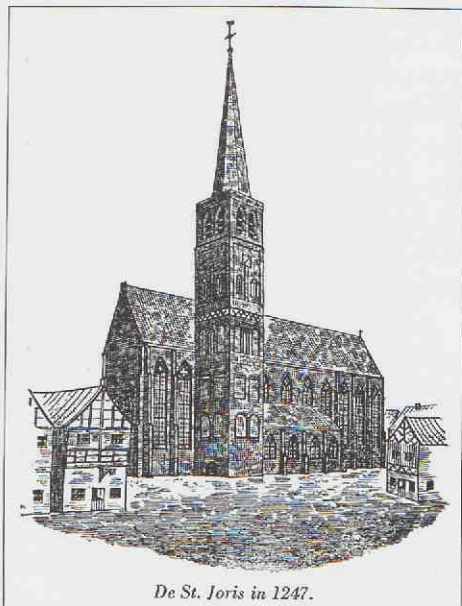
De Hof met stadhuis (links), Sint-Joriskerk en Hof 39 (rechts, met trapgevel) in 1729. Tekening door A.de Haan/Collectie museum Flehite

Bouwhistorisch onderzoek

Archiefonderzoek naar de oudste geschiedenis van de stad levert in de regel bijzonder weinig informatie op. Tot in de late Middeleeuwen werd er betrekkelijk weinig op schrift gesteld. Het ontbreken van informatie prikkelt bij sommigen de fantasie. In zijn boekje *Amersfoort rondom zijn toren* tekent Van Hasselt de vermeende toestand van de Hof met de Sint-Joriskerk in 1247.¹

De Hof met Sint-Joriskerk in 1247 met rechts Hof 39.

Tekening uit: Van Hasselt (1948)

De St. Joris in 1247.

De huizen voor de kerk (waaronder Hof 39 rechts) zijn getekend met voorgevels in vakwerk. In een willekeurige Limburgse stad zouden deze huizen niet misstaan, maar in Amersfoort kwamen zij echt niet voor.²

Fantaseren blijkt echter helemaal niet nodig, de Middeleeuwen zijn meer dan men tot voor kort dacht tastbaar aanwezig! Door bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat veel huizen in Amersfoort hun middeleeuwse kern nog hebben bewaard, meestal achter jongere gevels. Een mooi voorbeeld van zo'n huis wordt in dit artikel onthuld.

Introductie

Nog in 1352 geldt in Amersfoort een stenen huis als een bijzonderheid, zoals blijkt uit een aantekening in het inkomensregister van het Sint-Joriskapittel, waarbij melding wordt gemaakt van een *"steenhuys en hofstede dairt steenhuys op staite gelegen aen die Langestraet."*³ De Langestraat behoort met de Krommestraat tot de belangrijkste straten in de vroegste fase van de stedelijke ontwikkeling. Hier stonden de aanzienlijkste gebouwen. In het middeleeuwse stadsbeeld, dat werd gedomineerd door houten huizen, onderscheidden de aanzienlijke gebouwen zich door hun omvang en doordat zij in steen waren uitgevoerd.

Het is niet ondenkbaar dat het bedoelde huis uit 1352 Langestraat 76 betreft. De voorste helft van dit huis is in 1901 vervangen door nieuwbouw, maar de achterste helft (Hof 39) is bewaard gebleven. Het is in opdracht van de Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel in 2002-2003 gerestaureerd en staat sindsdien als "Logement De Gaaper" bekend, een verwijzing naar de Apotheek C.B. Kok & Zoon die hier vele jaren lang was gehuisvest.

Achter de vroeg-19de-eeuwse gevel aan Hofzijde gaat een huis schuil met 15de-eeuwse vloeren, en zelfs 13de-eeuwse muren.⁴ Een sensationele ontdekking! Dit blijkt het oudste stenen huis van

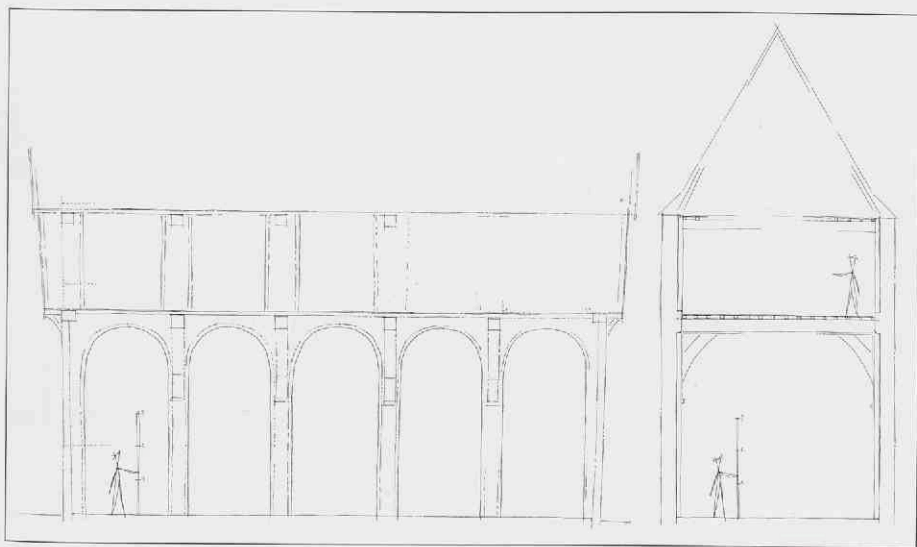

Voorgevel van Hof 39 na restauratie in 2003. Collectie monumentenzorg

Amersfoort te zijn, maar omdat daarvan alleen beide zijmuren bewaard zijn gebleven, is het beter om te spreken van "de oudste stenen in een Amersfoorts huis."⁵

De voorgeschiedenis: de bisschoppelijke hof

De Sint-Joriskerk en de Hof zijn gelegen op een laatste zandige opduiking van de Utrechtse Heuvelrug, in het drassige laagland dat de Gelderse Vallei in vroeger tijd was. De beken vanuit het oosten kwamen vóór Amersfoort samen en stroomden als Eem (Amer) in één bedding verder noordwestwaards, meanderend om de genoemde zandige opduiking heen. Omdat zich op deze plek eveneens een voorde (doorwaadbare plaats) in de Eem bevond, was dit voor de bisschop van Utrecht bij uitstek een geschikte plaats voor de vestiging van een centrum, van waaruit de ontginningen in de Gelderse Vallei kon worden geleid. Voor 1196 blijkt dit centrum, de *curtis episcopalis*, (bisschoppelijke hof) aanwezig. Het bestuur

*Reconstructie dwars- en langsdoorsnede zaalhuis in middeleeuwse situatie.
Tekening auteur*

over deze *curtis* werd namens de bisschop uitgeoefend door de heren van Amersfoort.⁶ Vermoed wordt dat hun hofstede – met kapel – was gelegen ter plaatse van de Sint-Joriskerk. Tijdens archeologisch onderzoek dat in 1991 plaatsvond op de Hof zijn geen sporen aangetroffen die wijzen op een hofstede aldaar, maar wel kwam een voormalige omgrachting tevoorschijn. De gracht is door de zandige opduiking van de Hof heen gegraven

en sluit noordelijk van de kerk aan op het toendertijd drassige gebied ter plaatse van de Appelmarkt. Het omsluit op deze wijze een binnenterrein: "de bisschoppelijke hof." De gracht is in de 12de eeuw gegraven, maar korte tijd later alweer dichtgeslibd.⁷

Kort na 1200 plaatste men tegen de kapel een nieuwe toren, die ook als wachttorens zal hebben gediend. De oorspronkelijke kapel is korte tijd later tot parochiekerk van de stad getransformeerd. Door de vele bouwcampagnes in de erop volgende eeuwen, waarbij de kerk telkens werd vergroot, is van deze oorspronkelijke kapel niets bewaard gebleven. De toren daarentegen wel. Deze toren, in Romaanse bouwstijl,* is het oudst bewaard gebleven bouwkundige relict van Amersfoort.⁸

Oudste bouwphase, 13de eeuw: een aanzienlijk "zaalhuis"

Nabij de bisschoppelijke hof, en aan de Langestraat, is op een gegeven moment een stenen huis gebouwd. De beide zijmuren (bouwmuren) zijn bewaard gebleven, deze zijn gemetseld in bakstenen van ongeveer 29/32x14/15x8/8,5 cm grootte, zogenaamde kloostermoppen.* Zij zijn daarmee slechts een fractie kleiner dan de stenen in de toren van de Sint-Joriskerk. Na ontpleistering bleek dat de muren zowel op de begane grond als op de verdieping waren geleed door zogenaamde spaarnissen.* Op de begane grond waren deze aan de bovenzijde met een halfronde boog afgesloten. Spaarnissen dienen enerzijds ter besparing van het gewicht op de ondergrond en anderzijds ter besparing van "dure" bakstenen. Daarnaast zal het esthetische aspect ook een rol hebben gespeeld.⁹ Nadien zijn de muren met zo'n 14 cm tot op het achtervlak van de nissen weggekapt. Beide muren zijn nu zo'n 50 cm dik, maar oorspronkelijk waren ze zo'n 64 cm.¹⁰ Uit de aanwezigheid van spaarnissen blijkt dat de vloerconstructies moeten hebben bestaan uit samengestelde balklagen van moer- en kinderbinten.* De moerbalken lagen ter plaatse van de muurdammen* tussen de spaarbogen op in de muur.

Langestraat 76 ligt in het verlengde van Hof 39 en dateert na een vernieuwing uit 1901. Oudere bouwsubstantie leek hier aanvankelijk niet aanwezig, maar bij nader onderzoek bleek één van de zijmuren opgetrokken in kloostermoppen.* Deze zijn van hetzelfde formaat als in Hof 39.¹¹ Hiermee is het vermoeden bevestigd dat Hof 39 in oorsprong doorging tot aan de voorgevel aan de Langestraat. Het had hiermee een lengte van zo'n 17 meter! De buitenwerkse breedtemaat van het huis is twee *roeden** (wat overeenkomt met ongeveer 7,5 meter). Huizen met dergelijke afmetingen waren bestemd voor zeer welgestelden.¹² Daarbij bezat het boven de begane grond, die wel zo'n 6 meter hoog was (!), een verdieping en een hoge kapzolder. Het huis was niet in vertrekken

opgedeeld, maar bestond uit één grote ruimte, een "zaal", tussen de buitenmuren. Met recht een bijzonder groot en belangrijk 13de-eeuws zaalhuis! Waarbij moet worden opgemerkt dat het begrip "huis", in ruime zin opgevat moet worden. De functie van het huis zal eerder utilitair, dan "huiselijk" zijn geweest.

De Hof, die vanaf de 13de eeuw als marktplein werd gebruikt, is ettelijke keren opgehoogd. Het oorspronkelijke oppervlak van de Hof ligt zo'n twee meter onder de huidige bestrating.¹³ Het vloerpeil van het huis lag derhalve in de 13de eeuw even hoog als de keldervloer op dit moment!

Datering van de bouw

Op grond van het aangetroffen baksteenformaat zou de bouw van Hof 39 in de vroege 13de eeuw kunnen hebben plaatsgevonden. Korte tijd na de bouw van de Romaanse toren van de Sint-Joriskerk. Maar dateren op grond van het baksteenformaat is een hachelijke zaak.

Hof 39 gebouwd in de vroege 13de eeuw

Zou Hof 39 zijn gebouwd in de vroege 13de eeuw, wat op grond van steenformaat mogelijk is, (zie eerder) dan moet het uitgesloten worden geacht dat het huis in opdracht van een particulier is gebouwd. Particulieren konden zich een dergelijk groot huis in die tijd niet veroorloven. De heren van Amersfoort op de bisschoppelijke hof wel! Zij

zijn de meest voor de hand liggende opdrachtgever. Daarbij komt dat het huis in de directe nabijheid van hun hofstede is gelegen. Ook ligt het cruciaal ten opzichte van de plaats waar twee belangrijke handelswegen samenkwamen. De Langestraat, de handelsweg als verbinding tussen het westen en het oosten van het land (de

*Oude stenen uit Amersfoort op een rij.
Collectie monumentenzorg*

"In muren verborgen"*De rol van bakstenen in de bouwhistorie*

Eén van de mogelijkheden die zowel een archeoloog als een bouwhistoricus ter beschikking staan om gebouwen of gebouwdelen te dateren, zijn de stenen muren.

Het bakken van stenen is een techniek die de Romeinen rond het begin van de jaartelling in Nederland hebben geïntroduceerd. Met hun terugtrekking ging de productie verloren. Pas in de 12de eeuw vindt de baktechniek in Nederland weer ingang, in eerste instantie bij de kloostergemeenschappen. Als oudste voorbeeld voor baksteentoe-passing in de Middeleeuwen geldt een graf in de benedictijnenabdij van Egmond uit 1130 en het cisterciënzerklooster in Rinsumageest dat in 1163 is gesticht. Plaatselijk aanwezige rivierklei werd in de gewenste vorm geperst en tot stenen gebakken. In oorsprong waren de bakstenen even groot als de handelsmaat van tufsteen, een natuursteensoort die geschikt was voor het bouwen van muren. De formaten varieerden van 32 tot 38 cm lengte. In onze tijd worden deze stenen wel kloostermoppen genoemd.

De techniek van het steenbakken verspreidde zich in de late 12de en 13de eeuw snel over heel Nederland. Vanwege productie- en verwerkingsproblemen neemt het steenformaat in de loop van de eeuwen steeds verder af.¹⁴ De grootste bakstenen die in Amersfoort bekend zijn, meten ongeveer 34x17x7,5 cm. Deze stenen zijn toegepast bij de bouw van de vroegste stadspoorten.¹⁵ In 1300 is het formaat afgenomen tot zo'n 28x14x7 cm, de eerste stadsmuur is hier mee opgetrokken. Weer honderd jaar later zijn de bakstenen nog zo'n 23x11,5x5,5 cm groot (tweede stadsmuur, 1380-1450) en rond 1600 bereikt het formaat met 18x9x4,5 cm het zogenaamde Rijnformaat, of zelfs 16x8x4 cm de IJsselstenen, het minimum. Deze kleinste formaten zijn tot in de 20ste eeuw toegepast. Maar al in de late 19de eeuw doet het Waalformaat zijn intrede, deze steen met afmetingen van 21,5x10,2x5,2 cm is tot vandaag de dag het meest voorkomende formaat. Door de machinale verwerking is deze steen strakker van vorm dan de oudere "handvorm" stenen.

Omdat stenen in vroeger tijd kostbaar waren kwam het regelmatig voor dat oude bakstenen werden schoongebikt en hergebruikt. Met name de bakstenen waarvan de stadsmuren zijn opgetrokken zijn in later tijd in grote aantallen hergebruikt. Het is hierom gevaarlijk om alleen op grond van baksteenformaten gebouwen of gebouwdelen te dateren.

*Hof 39 op een foto uit 1855.
collectie museum Flehite*

latere Hessenweg) en een vertakking noordwaards, richting de Zuiderzee, vanouds de Havickerstraat geheuten.¹⁶ Als mogelijke functie voor Hof 39 zou gedacht kunnen worden aan een tolhuis, een controlepost of iets dergelijks.

Wat tegen de bouw in de vroege 13de eeuw pleit is de langgerekte vorm van de plattegrond, die typisch is voor huizen in de dichtbebouwde steden in ons land. Deze zogenaamde langshuizen lagen zij aan zij aan de straat en konden op vaak diepe erven naar wens naar achteren toe worden uitgebreid.

In een min of meer open ruimte, waarvan hier in die tijd nog sprake zal zijn geweest, liggen bouwwerken op een vierkante plattegrond (ook wel *woontorens* genoemd) meer voor de hand. Een goed voorbeeld hiervan lag ook aan de Hof en wel aan de andere zijde. Mogelijk dat de magistraat van de stad hier haar onderkomen vond, na de stadsrechtenverlening door bisschop Hendrik van Vianden in 1259.¹⁷

Hof 39 later gebouwd

De bakstenen dateren uit de vroege 13de eeuw, maar het is, zoals eerder aangegeven, beslist niet uit te sluiten dat het huis later is opgetrokken met hergebruikte oudere stenen! In de muren van Hof 39 is geen duidelijk metselverband zichtbaar, wat mogelijk op hergebruik in een latere periode wijst.¹⁸ Door de voortdurende bouwcampagnes aan de bisschoppelijke hof en de Sint-Joriskerk kwamen er regelmatig veel stenen ter beschikking die, na te zijn schoongebeit, gemakkelijk gebruikt konden worden voor de bouw van huizen in de omgeving. Het antwoord op de vraag wanneer er stenen vrijkwamen voor hergebruik, is een mogelijke indicatie voor de bouw van Hof 39. Suggesties zijn te vinden in de archieven.

De eerste mogelijkheid is de verheffing van de hofkapel tot parochiekerk, deze vond plaats halverwege de 13de eeuw (1248-1259). De

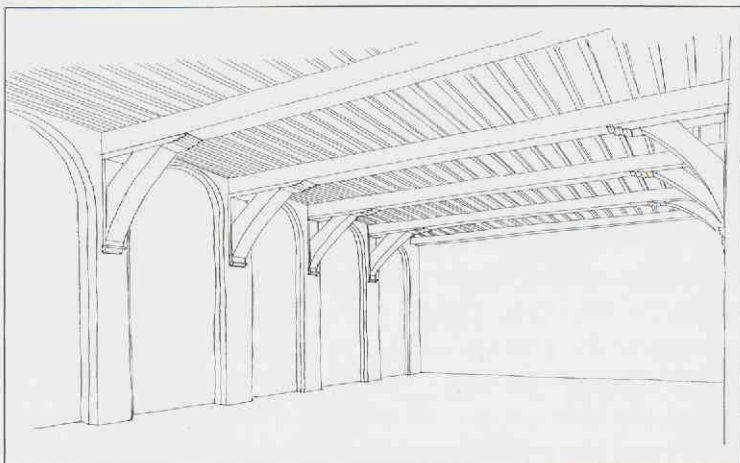

verwoesting van de kapel door Gelderse troepen onder leiding van graaf Otto II in 1274 leidde tot herbouw en tegelijkertijd vergroting van de kerk. Daarnaast heeft de schenking van gronden ten noorden van de kerk in 1317 aanleiding gegeven tot uitbreiding van de kerk. De vroegste fase voor de bouw van Hof 39 zou op grond van deze informatie tussen 1248 en 1317 liggen. Voor deze laatste datering pleit de aanwezigheid van vloeren bestaande uit moer- en kinderbinten* (zie hiervoor). Er bestaat twijfel of deze vloerconstructie vóór ongeveer 1300 wel voorkwam.¹⁹

Ook dan nog is een particuliere opdrachtgever voor de bouw van het huis onwaarschijnlijk. Omdat de heren van Amersfoort de stad in 1259 hebben verlaten en de macht sindsdien berust bij het stadsbestuur, zijn zij de meest voor de hand liggende opdrachtgever voor de bouw van het huis. De cruciale plaats bij de genoemde splitsing van handelswegen kon uiteraard ook ten voordele van de stad worden benut. Daarnaast kan het ook als dependance van het stadhuis hebben gefunctioneerd.

Huis Schonevelt

In de rapportage van het bouwhistorisch onderzoek van het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurhistorie wordt gesuggereerd dat Hof 39 het belangrijke overheidsgebouw Schonevelt zou zijn!²⁰ Sinds 1457 komt het huis Schonevelt in de bronnen voor. Er werd recht gesproken en het werd gebruikt voor plechtige ontvangsten. Daarnaast is er sprake van een stadhuis, dat daarvan moet worden onderscheiden. Tot de ingebruikneming van Nieuw-Schonevelt in 1536, gelegen naast het stadhuis in de eerder genoemde vierkante bebouwing, behield het oude Schonevelt zijn overheidsfunctie.²¹ Volgens archivaris J. Hovy lag het huis Schonevelt echter tegen het koor van de Sint-Joriskerk, ter plaatse van Langestraat 82.

*Reconstructie
interieur
zaalhuis in
middeleeuwse
situatie.
Tekening
auteur*

Hovy is hier zeer stellig in.²² Maar het is nooit helemaal uit te sluiten dat Hof 39 toch het vroegere huis Schonevelt is. Het zal met zijn allure en omvang zeker geschikt zijn geweest voor grote ontvangsten.

Hoe het ook zij: ofwel in de vroege of late 13de eeuw, ofwel later gebouwd, in Hof 39 bevinden zich de oudst bewaard gebleven stenen muren in een huis in Amersfoort.

Het 13de-eeuwse binnenwerk is echter volledig verloren gegaan. De stadsbrand van 1340 is hiervoor verantwoordelijk. In de nacht van 13 op 14 april van dat jaar brandde "meer dan de ganse binnenstad binnen de oude singels af, met in begrip van de Sint-Joriskerk."²³ De bebouwing van de stad, die nog vrijwel geheel uit houten huizen bestond, werd zwaar getroffen.²⁴ Van Hof 39 restte na de brand niet veel meer dan de zwart geblakerde muren.

Wederopbouw in 1340

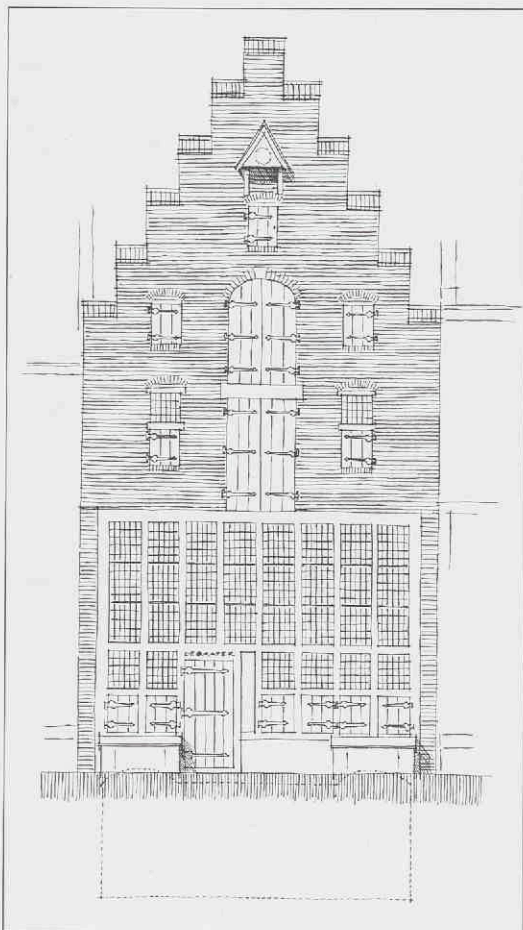
Kort na de desastreuze brand in 1340 is het huis hoger opgetrokken dan voorheen. Op de oude bouwmuren werd ruim een meter gemetseld, zodat het toch al grote huis boven de omringende, vooral houten huizen moet hebben uitgetoerd. Het metselwerk bestaat uit bakstenen die zo'n 28x14x7 cm groot zijn. Omdat er van de buitengevel aan de Hof niets bewaard is gebleven, kan worden geconcludeerd dat deze wellicht in hout was uitgevoerd en ook door de brand is verwoest. Tijdens de recente restauratie bleek de gevel van Hof 39, achter de 19de-eeuwse afwerking, te zijn opgetrokken met bakstenen van bovengenoemd formaat. Dit zou kunnen betekenen dat deze gevel dateert van omstreeks 1340. Het lijkt echter ook hier meer waarschijnlijk dat de stenen zijn hergebruikt in later tijd.²⁵

Ingrijpende verbouwing in 1452, een royaal woon-/pakhuis: splitsing in tweeën

Zo'n 100 jaar later, in 1452, vond in Hof 39 een ingrijpende verbouwing en vernieuwing plaats. Bovendien werd het huis in tweeën gesplitst, zodat twee rug-aan-rug woningen ontstonden met een voorgevel aan de Langestraat en een voorgevel aan de Hof. Deze situatie is afgebeeld op de diverse vogelvluchtkaarten van Amersfoort (Braun & Hogenberg, 1580 & Blaeu, 1649). Hierop is zichtbaar dat de huizenrij tussen de Langestraat en de Hof uit twee bouwdelen bestaat. De scheidingsmuur tussen Hof 39 en Langestraat 74 is opgetrokken tussen de 13de-eeuwse bouwmuren in, met bakstenen van 22x11x4,5 cm grootte.

In ditzelfde formaat stenen is, eveneens tussen de bouwmuren in, een kelder gerealiseerd over de volledige oppervlakte van het huis. Hiermee

Dwarsgewelven in het eerste troggewelf maken een toegang vanaf de straat mogelijk. De trappen zijn opgenomen in "pothuizen", lage aanbouwsels tegen de onderpui van de gevel.

*Reconstructie trapgevel Hof 39.
Tekening auteur*

Trapgevel

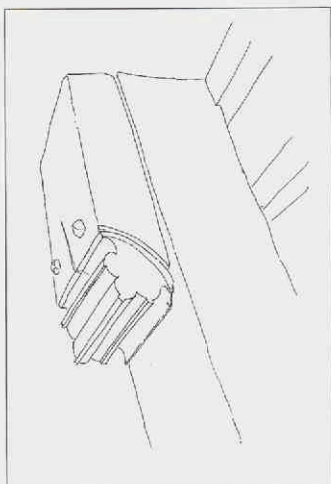
Hof 39 komt voor op enkele 18de-eeuwse prenten, onder meer van C. Pronk (1691-1759) en A. de Haan (1707-1748) waarop de trapgevel* van het huis goed zichtbaar is. Op grond van de verschijningsvorm is de gevel moeilijk dateerbaar, uiterlijke stijlkenmerken ontbreken geheel. Een bouwjaar van in de 14de tot in de 17de eeuw is mogelijk.

Vloerbalklagen:

moer- en kinderbinten

Door de bouw van de kelder dienden alle vloeren in het huis op een hoger niveau gebracht te worden. Deze zijn gelijktijdig geheel vernieuwd. De balklagen bestaan uit

moer- en kinderbinten* van eikenhout. Dankzij dendrochronologisch onderzoek (jaarringenonderzoek)²⁶ is de precieze datering bekend. In het najaar van 1450 zijn de bomen geveld, waarvan de balken afkomstig zijn.²⁷ In 1452 zijn zij verwerkt in het huis.²⁸ Onder de moerbalken zijn sleutelstukken* (consoles) aangebracht met een bijzondere en zeldzame profilering op de kop. In het algemeen werd deze profilering in de stijlperiode van de gotiek (ca. 1250-1550) uitgevoerd met een kraal of een peerkraal.* De peerkraal komt hier ook wel voor maar dan drievoudig. In heel Nederland zijn maar twee exemplaren bekend met een identieke profilering.²⁹

*Gotisch sleutelstuk in
Hof 39 uit 1452.
Tekening auteur*

*Spiltrap uit Observanten-
klooster (de Observant)
voor restauratie.
Fotograaf Bell/collectie*

Stookplaats

De stookplaats bevond zich tegen de tussenmuur, de achtermuur van Hof 39. Hoewel de schouwen* nadien zijn verwijderd, was de roetbaan nog zichtbaar op het metselwerk. De schouw in de kelder was in de achtermuur opgenomen en is nog wel deels aanwezig.

Trappen

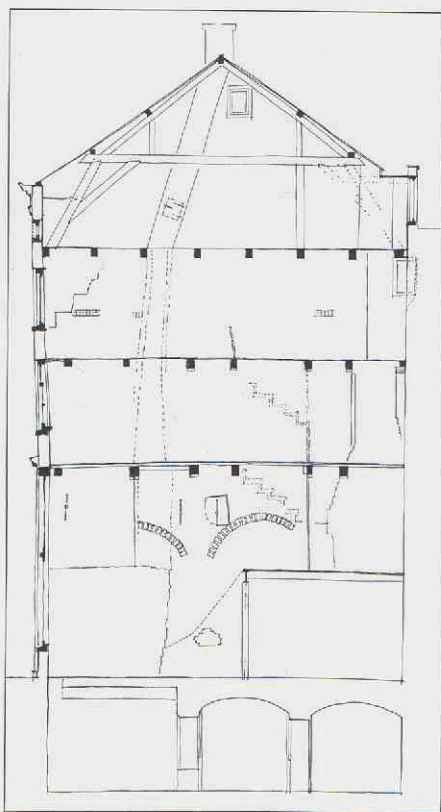
De oude trappen zijn in het verleden uit het huis verwijderd, maar in de linkerbouwwaand verraden sleuven in het metselwerk de plaats hiervan. De vorm van de sleuven maakt duidelijk dat het een spiltrap* betreft die hier stond. Deze gaf toegang tot de *insteek*,* een soort entresol, een tussenvloer tussen de begane grond en de verdiepingsvloer. Vanouds de plaats waar geslapen werd, omdat in deze ruimte de warmte van de schouw, onder de vloer, enigszins bleef hangen.

De spiltrap ging door naar de kapzolder, en hoewel niet meer aanwezig, is deze dankzij de sleuven in de muur nog herkenbaar.

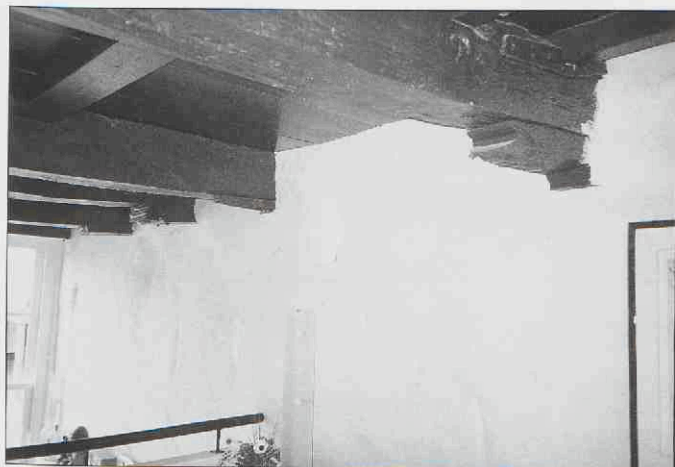
Meer bouwsporen

In de linkerbouwwaand is de middel-eeuwse trapgevel (achtergevel) zichtbaar van het buurhuis aan de Zevenhuizen. Met de verhoging van Hof 39 in 1822 is deze middel-eeuwse trapgevel "ingemetseld". Afgezien van deze gevel is het huis aan de Zevenhuizen in 1904 afgebroken. Eveneens in de linkerbouwwaand zijn zowel op de begane grond als op de eerste verdieping sporen gevonden van – in later tijd tot op het achtervlak weggekapt – spaarnissen (Zie hierboven "Oudste bouwfase"). De aanwijzingen bestonden uit twee keer een serie kopse stenen die gezamenlijk een halfronde boog vormen op de begane grond en een nog aanwezige muurdam tussen spaarnissen op de eerste verdieping.

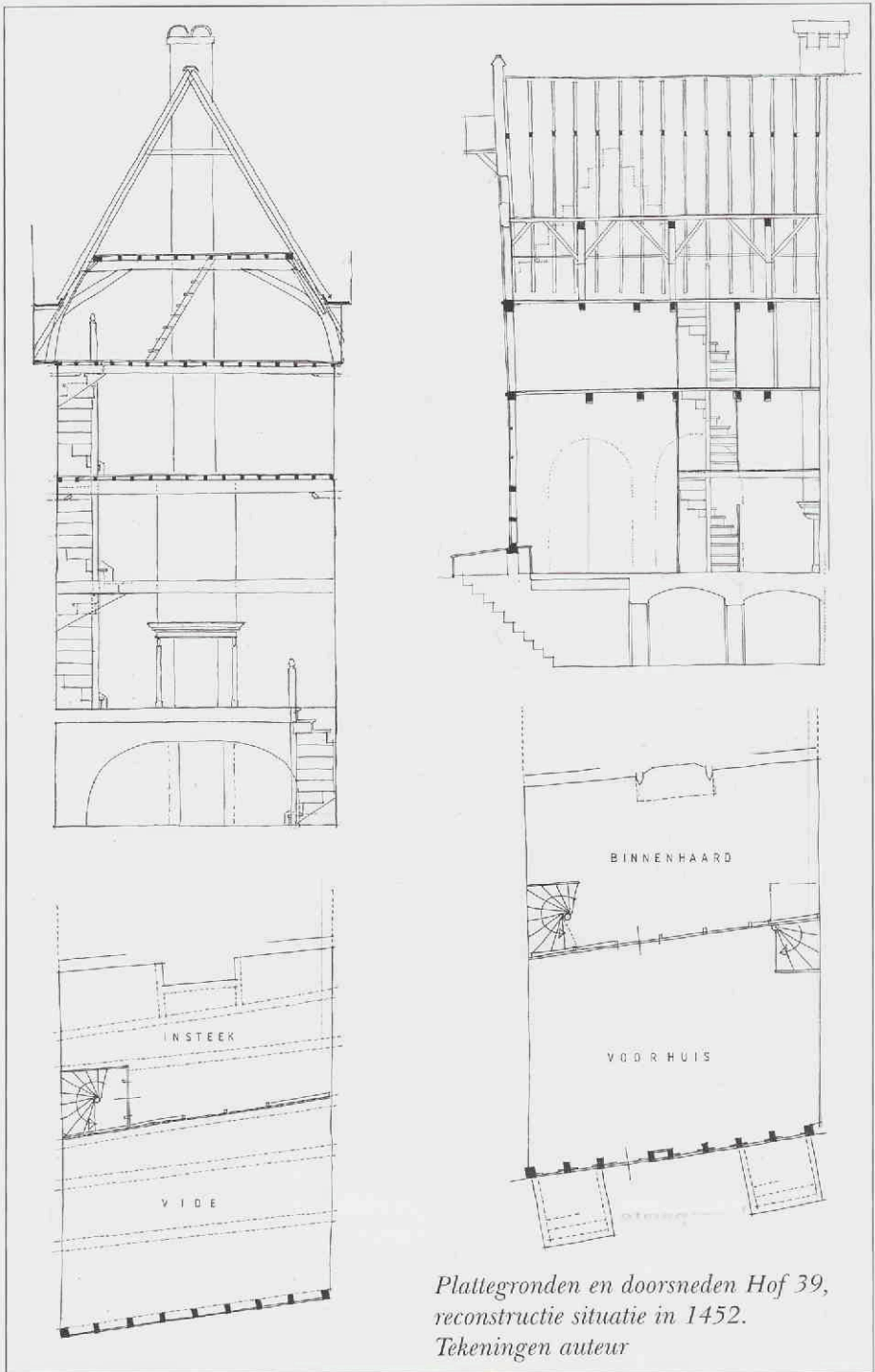
Van de laat-middeleeuwse kapconstructie resteert niets meer; deze is in 1822 geheel vervangen.

*Linkerbouwwaand Hof 39 met aangetroffen bouwsporen.
Tekening auteur*

*Linkerbouwwaand Hof 39 met trapsleuven in muur en vloerbalklaag met sleutelstuk.
collectie monumentenzorg*

*Plattegronden en doorsneden Hof 39,
reconstructie situatie in 1452.
Tekeningen auteur*

Reconstructie huis in 1452

Al met al is er tijdens het onderzoek in situ zoveel bouwkundig-historische informatie aangetroffen over de verschijningsvorm van het huis na de verbouwing van 1452, dat hiermee een volledig beeld kan worden gereconstrueerd. In tegenstelling tot de periode vóór de ingrijpende verbouwing, is er vanaf dit moment sprake van bewoning van het huis. Het betreft een voor 15de-eeuwse begrippen royaal woonhuis, bestemd voor de welgestelde elite van de stad. Helaas blijven de bewoners in deze periode voornamelijk anoniem.³⁰

Inwendig bezat het huis een groot en hoog "voorhuis"* aan de straat; hier werd een ambacht uitgevoerd of handel gedreven. De luiken in de onderpui werden als een soort etalage geopend, om het contact met de straat te vergemakkelijken. De woon- of huiskamer bevond zich aan de achterzijde; daglicht kwam hier alleen indirect binnen via het glas-in-lood in de hoge voorgevelpui. De achterkamer was te verwarmen met een haardvuur in de schouw* tegen de achtermuur. Om de warmte zo lang mogelijk vast te houden is er halverwege de begane grond een tussenvloer gemaakt, de insteek. Hierboven werd geslapen. De verdiepingvloeren werden enkel gebruikt voor de opslag van goederen. Afgaande op de luikopeningen in de voorgevel, betrof het geen opslag van huisraad, maar van handelsgoederen. Ook de kelder werd hiervoor benut. Deze was zowel vanuit het huis als vanaf de straat bereikbaar. De toegankelijkheid van alle opslagruimten van buitenaf, bood de mogelijkheid deze te verhuren.

Consolidatie, Hof 39 tussen 1452 en 1822:

economische stagnatie

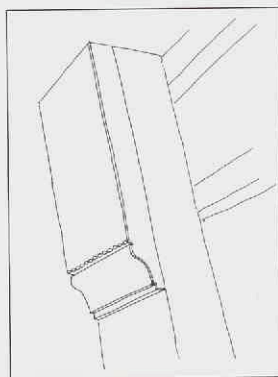
Na de ingrijpende verbouwing van 1452 vinden er gedurende vele eeuwen geen bouwkundige ontwikkelingen van belang plaats in Hof 39. De belangrijkste oorzaak hiervoor moet waarschijnlijk worden gezocht in de verslechterde economische omstandigheden. De economische bloei van de 14de en 15de eeuw dreef voor een groot deel op de nijverheid van bierbrouwen en textiel. Door concurrentie van andere steden, maar vooral door de slechte bevaarbaarheid van de Eem, kwam de economie in de stad in de 16de eeuw in een fase van stilstand. De opbloei van de tabakscultuur in de 17de eeuw heeft hierin geen verandering kunnen brengen. Wel behield de stad een functie binnen het regionale handelsverkeer.³¹

De opslagcapaciteit voor handelsgoederen in Hof 39 was gezien deze ontwikkelingen waarschijnlijk ruim voldoende, maar de inkomsten gering, waardoor investeringen in het huis uitbleven.

De meest opvallende activiteit betreft een versterking van de verdiepingvloeren. Om de draagkracht te vergroten zijn omstreeks 1600 tussen

de aanwezige moerbalken in, balken toegevoegd. Evenals de oudere moerbalken worden zij bij de opleggingen in de muur voorzien van sleutelstukken.* Niet voorzien van een gotische peerkraal (zoals in 1452, dat was ouderwets), maar van een hol-bolprofiel, een zogenaamd ojief.* Dit was geheel in de lijn van de nieuwe bouwstijl, de Renaissance.*

Sleutelstuk met ojiefprofilering in Hof 39 uit omstreeks 1600. Tekening auteur

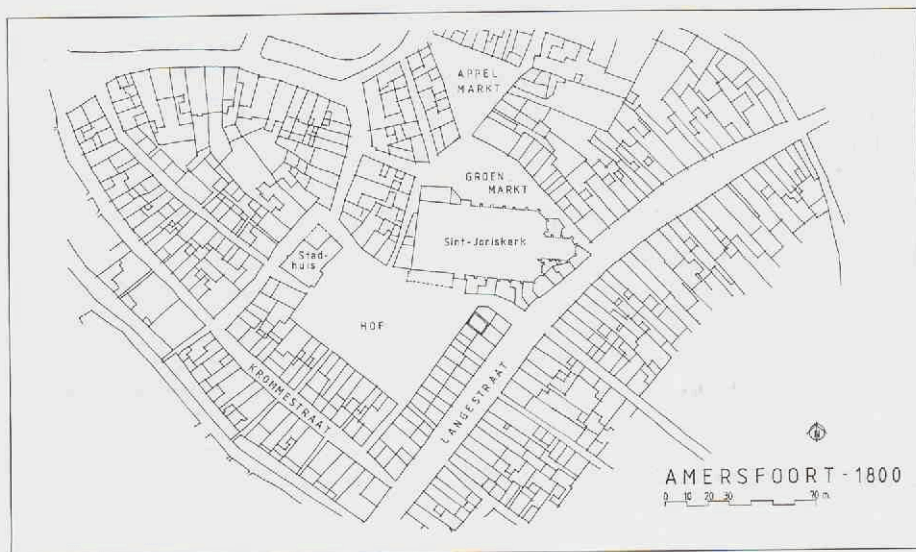

Vernieuwing in 1822, een winkel-woonhuis

Nieuwe functie

In de vroege 19de eeuw lijkt Hof 39 in deplorabele toestand te verkeren. En hoewel de economische stagnatie, zo kort na de Franse overheersing (tot 1813) nog aanhield, is toch besloten een investering te doen en het huis op te knappen. Een grootscheepse vernieuwing vond in 1822 plaats.³² Omdat het huis na de verbouwing geen of veel minder opslagruimte bood, zal de opdracht voor de vernieuwing niet van een handelaar of koopman uit zijn gegaan. Eerder moet worden gedacht aan een middenstander,

Situatie van de Hof c.a. volgens de kadastrale minuut van Amersfoort uit 1824. Tekening Kadaster/bewerking auteur

omdat een functie als winkel ideaal lijkt voor de ruimte op de begane grond achter het vele glas in de onderpui. Er is wel gesuggereerd dat zich direct een apotheker in het huis vestigde.³³ (Zie hieronder: C.B. Kok & Zn.)

Empire-lijstgevel

Vernieuwingen van huizen in de 18de en 19de eeuw betroffen zelden volledige vervanging. Waar mogelijk bleven oude bouwdelen bewaard of werden hergebruikt. Vaak werd alleen de voorgevel geheel vernieuwd. Zo ook bij Hof 39 waar in 1822 het huis werd verhoogd en de voorgevel nieuw opgetrokken.

De gepleisterde lijstgevel is in empirestijl, een neoclassicistische bouwstijl* met Egyptische decoraties. Deze bevinden zich als akroterieën* in de gietijzeren ornamenten in de zolderramen en in de cassettes* boven de verdiepingervensters. Ook de gietijzeren rozetten in het hoofdgestel,* de gootlijst, zijn typisch voor deze stijl.³⁴ In Amersfoort is deze gevel een uniek voorbeeld van deze zeldzame bouwstijl.

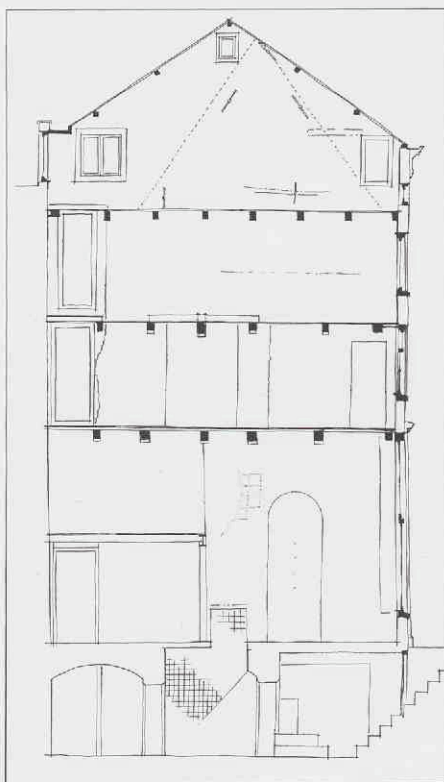
Evenals bij de vorige grote verbouwing in 1452 is het huis ook nu weer met een verdieping verhoogd. Hiervoor is de oude laat-middeleeuwse kapconstructie geheel afgebroken. De nokrichting van de nieuwe gordingenkap* is met een kwartslag gedraaid. Het zadeldak,* evenwijdig aan de Hof, is gedekt met grijze oud-Hollandse dakpannen en op de hoeken voorzien van twee schoorstenen met een karakteristieke afdekkap. In de nieuwe kapconstructie heeft een jonge timmerman zich vereeuwigd door met een potlood in een kapspant *De Bransen oud 18 jaar* te schrijven.

De stahoogte van de vertrekken op de verdiepingen was vanouds beperkt, omdat deze slechts als opslagruimte werd benut. De oude vloeren zijn niet

*Voorgevel Hof 39 in 1822.
Tekening auteur*

vernieuwd, waardoor de verdiepingen, ondanks de woonfunctie die hier werd ondergebracht, een lage stahoogte bleven houden. Hierdoor zijn ook de vensters met schuiframen in de voorgevel betrekkelijk klein. Daarentegen is de onderpui groot. Er is gestreefd naar een maximale lichttoetreding door veel glasoppervlak. Omdat vensterglas maar tot een beperkte maat gefabriceerd kon worden, is het glas in houten roeden* gevat. Boven de dubbele entredeuren is in het bovenlicht* met houten roeden een empire-versiering gecreëerd: ovalen verbonden door staande pijlen. De kelder bleef ongewijzigd; slechts in de voorgevel zijn onder straatniveau twee deuren in de gevel opgenomen.

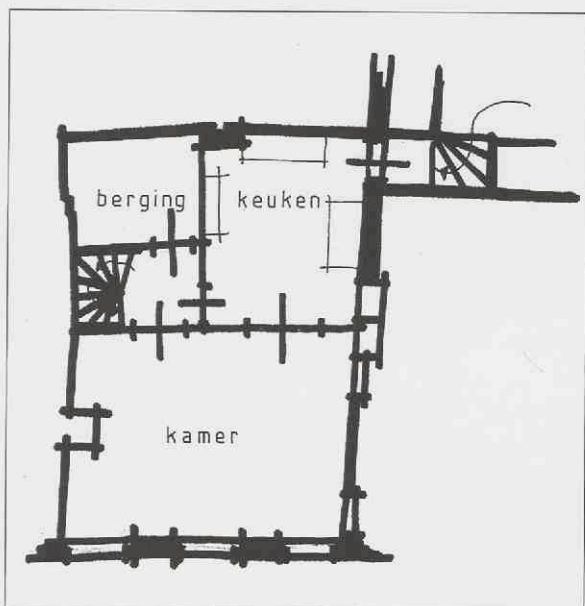

*Rechterbouwwand Hof 39 met
aangetroffen bouwsporen.
Tekening auteur*

Tijdens de restauratie in 2003 kwam op de begane grond, achter een recente voorzetwand tegen de rechterbouwwand, een in de muur uitgehouwen en aan de bovenzijde half rond getoogde nis tevoorschijn. Het is een kachelnis voor de plaatsing van een kolomkachel.* Boven in de nis werd de kachelpijp aangesloten op het schoorsteenkanaal. Hiermee werd de winkelruimte warm gestookt.

De oude spiltrap bleef ongewijzigd functioneren en verbond de woonvertrekken op de eerste en tweede verdieping met elkaar. Daglichttoetreding aan de achterzijde van het huis was een probleem, omdat het aan alle zijden was ingebouwd. Slechts een klein venster aan de linkerachterzijde bood nog enigszins daglicht, maar tijdens de bouw van het warenhuis voor de gebroeders Hamers aan de Zevenhuizen in 1904 is dit venster dichtgemetseld.

De nieuw gecreëerde zolderverdieping stak boven de omringende bebouwing uit, waardoor het mogelijk was om in alle gevels vensters op te nemen. Deze zolder was in gebruik als woonruimte voor het bedienend personeel. De vliering erboven diende voor de opslag van huisraad.

Plattegrond eerste verdieping in 19de eeuwse situatie naar een bouwkundige tekening uit 1939.

Tekening archief gemeente Amersfoort/bewerking auteur

Langestraat 74 op een foto uit 1855. Rechts de dan nog middeleeuwse gevel van Langestraat 76 (direct achter en vanouds behorend bij Hof 39) Collectie museum Flehite

Apotheek C.B. Kok & Zn

Hoewel niet met zekerheid bekend, is het waarschijnlijk dat al direct in 1822 een apotheek is ingericht in Hof 39. Het staat wel vast dat in 1830 Cornelis Bernardus Kok (1804-1876) er zich als apotheker vestigde. Zijn naam zal meer dan 150 jaar verbonden blijven met het huis. Ter herkenning, of als reclame-object heeft hij een "gaper", een houten manskop (een Romeinse soldaat) met uitgestoken tong, tegen de onderpui laten bevestigen. Als hij in 1876 sterft laat Cornelis onder meer 80.000 gulden na, voor die tijd een fortuin.

De apotheek is in dat jaar overgenomen door zijn zoon Johan. De familie Kok woonde toen al niet meer zelf in Hof 39, maar in het huis Langestraat 74 dat in 1850 door Cornelis was gekocht.³⁵ Beide huizen waren inwendig met elkaar verbonden. De Langestraat was in de 19de

eeuw een deftige straat met chique woonhuizen. Ook Langestraat 74 behoorde hiertoe.

Apotheek Ter Maat en Jansen

Als het huis in 1901 door de ongehuwde Cornelis Kok jr. (1861-1905) wordt verkocht, hebben drie generaties Kok hier fortuin gemaakt.³⁶ De nieuwe eigenaar is Theodorus C.V. ter Maat (1871-1924), wiens zoon de apotheek na diens overlijden overneemt. In zijn opdracht is het chique woonhuis Langestraat 74 in 1931-1932 verbouwd tot winkel.³⁷ Hof 39 werd vervolgens als woonhuis in gebruik genomen door de familie Ter Maat.

Paul R.Th. Zander ter Maat is hier in 1929 als apothekerszoon (en kleinzoon) geboren en hij heeft er zijn jeugd doorgebracht. Zijn jeugdherinneringen aan het huis heeft hij in een brief verwoord.³⁸ Het schetst een mooi beeld van (het gebruik van) het huis in de vroege 20ste eeuw:

Brief met jeugdherinnering

Ik zie de oorspronkelijke apotheekruimte als een vertrek over twee etages: begane grond en eerste verdieping [de insteek, *AvE*]. Dat is ook van buiten duidelijk te zien aan de overmatig hoge ramen. Achter het linkerraam bevond zich óók een, van buiten onzichtbare, eerste etage. Op de begane grond het z.g. kantoortje, voorzien van een kleine opening voor verse lucht naast het raam. Via de genoemde wenteltrap [de spiltrap, *AvE*] kwam je in een ruimte boven dit kantoortje. Op de begane grond bestond de achterste helft ook uit een dubbele etage over de hele breedte van het huis. Parterre en eerste etage waren voorzien van schuiframen in richting apotheek. Op de begane grond had de ruimte in het midden van de achterwand een zwart marmeren schouw. Hier bevond zich de woon- of eetkamer. Zo was de apotheek overdag steeds snel bereikbaar wanneer, juist ook tijdens de maaltijden, klanten kwamen. Mijn grootvader gebruikte de warme maaltijd uit dien hoofde steeds op een warmwaterbord (dat trouwens nog bestaat). Op de verdieping boven deze eetkamer, in feite dus de eerste bovenverdieping, bevond zich ten tijde van Kok de slaapkamer! Dus ook hier was weer gedacht aan de gemakkelijke bereikbaarheid van de zaak bij nachtdiensten. Mijn grootvader gebruikte deze ruimte echter niet meer als slaapkamer. In mijn tijd werden de beide genoemde ruimten voor apotheekdoeleinden gebruikt, op de begane grond als laboratorium, op de eerste etage als opslag enz.

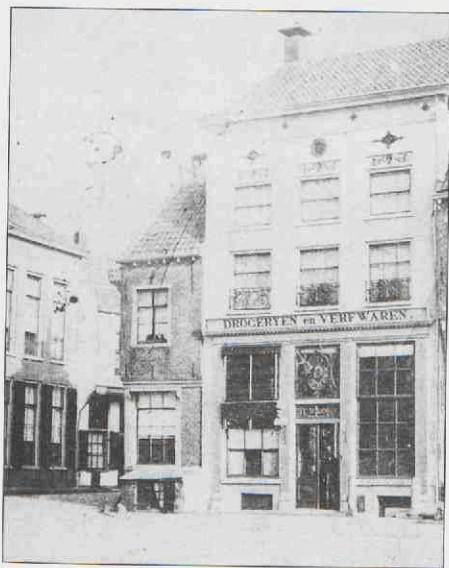
Wat van buiten als de eerste verdieping uitziet, is van binnen in feite reeds de tweede etage [op tekeningen eerste verdieping, *AvE*].

Aan de voorkant bevond zich hier één ruimte over de hele breedte van het huis, door mijn grootvader als slaapkamer gebruikt. In onze tijd was het de z.g. huiskamer, dus de eetkamer. De tussenwand die heden nog te zien is, heeft dhr. Jansen ingebouwd, om (achter het linkerraam) een keuken in te richten [uitgevoerd in 1939, maar niet meer aanwezig, *AvE*]. Bij ons lag de keuken rechts achter de huiskamer, slechts voorzien van een hoog raam in de richting van het dakterras, dus steeds vrij donker. Links daarvan was, uitgaande van een piepklein halletje, nog een kamer zonder daglicht, sedert alle ramen aan de linker zijde van het huis waren dichtgebouwd door het belendende rode pand van eertijds Vroom & Dreesmann [gebouwd in 1904 als warenhuis voor de gebroeders Hamers, *AvE*]. Van dit kleine halletje vervolgde de wenteltrap zijn weg verder naar boven naar de derde etage (van buiten tweede). Hier lagen twee slaapkamers, links met één raam, rechts er naast met twee ramen. Achter in het huis, eveneens met een dichtgebouwd raam, dus zonder daglicht, bevond zich in onze tijd de badkamer. Door deze kwam je nog in een kleinere kamer, eertijds ook een slaapkamer, later het "salonnetje" van mijn moeder. Nadat in 1931-1932 het nieuwe pand Langestraat 74 was gebouwd, werd uit het raam een deur die toegang gaf tot het dakterras, waaruit de achterste helft van de uitgebouwde zolder van Langestraat 74 bestond. Dit dakterras was voor ons kinderen de enige mogelijkheid om in de binnenstad aan frisse lucht te komen, want spelen op de Hof was strikt verboden.

Op de zolder bevond zich, met ramen uitkijkend op het dakterras, de kamer van de dienstbode. Daarboven bevond zich de z.g. vliering, een heerlijke speelplek voor kinderen.

Dit was een gang door het huis, zoals ik deze met U vóór 1939 had kunnen maken.

De toegang tot de kelder geschiedde eertijds vanaf de Hof, dus van buiten af. Pas na de nieuwbouw van Langestraat 74 werden de beide kelders door een doorbraak met elkaar verbonden.

*De Hof omstreeks 1935.
Collectie Gemeentelijke Archiefdienst*

In 1939 kocht Bernhardus A.L. Jansen beide huizen van de familie Ter Maat. Ten behoeve van een nieuwe "blank eiken" apotheek verdween kort na 1939 in zijn opdracht de nog uit 1822 daterende mahoniehouten apotheek inrichting in empirestijl.³⁹ Een groot verlies! Dit is niet de enige wijziging die Hof 39 onderging. In 1970 vond er een inwendige verbouwing plaats in zowel Langestraat 74 als Hof 39.⁴⁰ Hierbij werden voornamelijk binnenwanden verplaatst, maar verdween helaas ook de oude spiltrap. Wederom een groot verlies. Tegelijkertijd echter had men blijkbaar weer wel oog voor de historische vloerbalaklaag. Diverse van de eerder genoemde gotische sleutelstukken onder de moerbalken waren in het verleden weggehaald of afgezaagd. In 1970 zijn replica's naar het oude model, geplaatst onder twee moerbalken aan de rechterzijde. Deze zijn bijna niet van echt te onderscheiden!

In de loop van de tijd is ook de voorgevel sterk verarmd. Veel oorspronkelijke geveldecoraties zijn vervallen of zelfs geheel verdwenen.

Restauratie in oude glorie

In 2000 is apotheker Jansen uit Hof 39 vertrokken naar de Liendertseweg. Samen met Langestraat 74 en Hof 37 is Hof 39 in dat jaar aangekocht door de Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel, met de bedoeling de huizen op te knappen en geschikt te maken voor gebruik als logement. Hof 39, rijksmonument, zou gerestaureerd worden.

Restauratie in 2002-2003⁴¹

De restauratie van het huis bleek geen overbodige luxe. Nadat alle meer recente vloer-, wand- en plafondafwerkingen waren weggehaald, kwamen enkele ernstige bouwtechnische gebreken aan het licht.

*Voorgevel Hof 39 in de jaren '60.
Collectie Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

De meeste kinderbinten waren in het verleden al eens verwijderd, zodat de vloeren direct op de ver uiteenliggende moerbalken rustten. Deze moerbalken waren aangetast door houtrot en hingen scheef in de al even scheefstaande muren.

Op diverse plaatsen scheurden de muren uiteen of waren er grote gaten in geslagen. Het gevolg hiervan was grote instabiliteit van het huis. Helaas bleek er van de oude interieurs weinig van historische waarde bewaard gebleven. Zoals eerder vermeld waren de apothekersinrichting van 1822, en de historische spiltrap uit het huis verdwenen, evenals alle oude schouwen. Nu bleek dat ook de insteek (de tussenverdieping) in 1970 geheel was vernieuwd en bestond uit een staalconstructie met nieuwe houten vloer.

De zoldervloer en de kap uit 1822 bleken van redelijke kwaliteit en ook de kelder had de tijd betrekkelijk ongeschonden doorstaan. Er was in het verleden een doorbraak geforceerd naar de kelder van Langestraat 74, en er was een c.v.ruimte ingebouwd. Ook de trap naar boven was verwijderd, maar voor de rest was de kelder redelijk intact. Bijzonder was de ontdekking van een toilet, uitgespaard in de voorgevel, en afsluitbaar met een 18de-eeuwse paneeldeur.

Maar zoals eerder aangegeven kwam ook veel bouwkundig-historische informatie over de geschiedenis van het huis in beeld, op grond waarvan de lange geschiedenis ervan uitgedroogd kon worden. Voor aanvang van de restauratie is afgesproken dat de geschiedenis van het huis, waar mogelijk "afleesbaar" zou blijven. Ook is gekozen voor maximaal behoud van "oud materiaal".

Vanwege de functie als logement dienden de verdiepingvloeren versterkt te worden, terwijl de stahoogte op de verdiepingen al zeer beperkt was. Op sommige plaatsen minder dan 2 meter! Maar door nieuwe draagbalken tussen de oude moerbalken in te leggen, is het is de uitvoerende aannemer gelukt de benodigde voorzieningen te treffen zonder de stahoogte verder te beperken. Daarbij is de historische balklaag intact gebleven, inclusief de sleutelstukken.

Overigens zijn de muren waar nodig aangeheeld en verstevigd. Enige aan het licht gekomen historische bouwsporen zijn in de stuclaag zichtbaar gebleven. Zo is de plaats van de spiltrap nog herkenbaar (in de linkermuur), evenals die van de kolomkachel (in de rechtermuur). En in de kelder zijn plaatselijk nog de kloostermoppen zichtbaar die horen bij de oudste bouwphase van het huis in de 13de eeuw. Daar waar vroeger de insteek was is een nieuwe entresol gemaakt. Hieronder bevinden zich nu de bar en keuken van het logement.

De voorgevel van binnenuit gezien vanaf de entresol, na restauratie in 2003.

Collectie monumentenzorg

Restauratie voorgevel

Aan de restauratie van de voorgevel is veel aandacht besteed. Deze was in de loop van de tijd erg verarmd, doordat veel authentieke elementen waren verdwenen. Er is gestreefd naar herstel in oude staat. Dat wil zeggen dat de oorspronkelijke gevel uit 1822 model stond. Op grond van oude foto's was precies bekend hoe de gevel eruit zag. De invulling van de onderpui, de roederamen en de deurpartij met bovenlicht, was in de loop der tijd geheel

verdwenen; op grond van de foto's zijn deze elementen teruggebracht. De pui-omlijsting is hersteld. Ook de roederamen van de verdiepingsvensters zijn vernieuwd, evenals de reeds lang verdwenen karakteristieke schoorsteenkapen en de smeedijzeren hekwerkjes voor de verdiepingsvensters.

Ook de gestucte afwerking diende vernieuwd te worden. Toen het oude stucwerk van de muur was afgebikt, bleek dat deze was opgemetseld in een formaat stenen dat werd toegepast in de 14de eeuw.¹² Dit betekent dat de oude trapgevel voor het huis niet geheel is verdwenen, maar "achter het stucwerk" aanwezig is gebleven.

De Gaaper. Collectie monumentenzorg

Op grond van onderzoek naar de in het verleden toegepaste verven op de gevel, zijn de kleuren zoals deze oorspronkelijk in 1822 waren gebruikt, teruggebracht.⁴³

Als laatste handeling keerde "de gaper" (een replica van het origineel) terug op de pui.⁴⁴ De gaper is sinds lang verbonden met Hof 39. Nu als naamgever voor het er gevestigde logement.

Op 2 mei 2003 vond de onthulling van het gerestaureerde huis en de opening van het logement plaats. Zoals generaties voor ons, laten wij ons weer begroeten, of bespotten door de ga(a)per van Hof 39.

Nawoord

De aan historici en monumentenzorgers vaak gestelde vraag "Hoe oud is dit huis?" leek tot voor kort bij Hof 39 makkelijk te beantwoorden. In het monumentenregister op grond waarvan het huis als monument is aangewezen, staat het duidelijk "eerste kwart 19e eeuw". In dit artikel is echter duidelijk geïllustreerd dat dit antwoord onjuist of op z'n minst onvolledig is. Weliswaar is de voorgevel uit 1822, maar zijn de vloeren uit 1452 en de muren uit 1340 en zelfs uit de 13de eeuw! De vraag "Hoe oud is dit huis?" is plotseling veel moeilijker te beantwoorden! In ieder geval vele eeuwen ouder dan tot voor kort gedacht.

Het blijkt dat het eenvoudigweg dateren van huizen op grond van de voorgevel een onvolledig beeld geeft. Achter menige voorgevel gaat een vaak ouder, soms zelfs middeleeuws, huis schuil.

Zo is er voor het predikaat "oudste stenen huis in Amersfoort" naast Hof 39 ondertussen een tweede kandidaat bekend. Het huis Krommestraat 20 blijkt te zijn gebouwd kort na de stadsbrand van 1340. Weliswaar is Hof 39 in oorsprong ouder, maar Krommestraat 20 is nog geheel in 14de-eeuws voorkomen bewaard gebleven! Een bijzondere ontdekking, waarover in het volgende jaarboek *Flehite* gepubliceerd zal worden.⁴⁵

(* Verklaring van de in de tekst voorkomende bouwkundige termen

Akroterie (Grieks: Akroterion) Versiering (op de hoek van het hoofdstel van een tempel) in de vorm van een palmet (palmsblad) of griffioen.

Bovenlicht Raam boven de voordeur van een huis, gewoonlijk versierd met snijwerk.

Cassette Verdiept rechthoekig vlak ter indeling van een plafond of wand.

Gordelboog Brede ribbenversterking tussen twee gewelfvlakken.

Gordingenkap Hellend dak met ondersteuning van gordingen (houten balken, haaks op het dak)

Gotiek Bouwkunst, in de Nederlanden van de 13de tot in de 16de eeuw.

Kenmerkend zijn verticale gerichtheid en spitsbogen.

Hoofdstel Klassiek horizontaal lijstwerk bestaande uit een architraaf, fries en kroonlijst.

Insteek Klein vertrek dat in een hoge ruimte werd getimmerd en waarvan de vloer ongeveer op de helft van de hoogte van de ruimte ligt.

Kloostermop Groot formaat middeleeuwse baksteen

Moer- en kinderbinten Vloerconstructie bestaande uit vloerbalken die enige meters uit elkaar liggen (de moerbalken) en haaks hierop liggende ribben (kinderbinten) enkele decimeters uit elkaar.

Muurdam Penant, plaatselijke verdikking van muurwerk.

Neo-classicisme Neo-klassieke bouwstijl van de Griekse en Romeinse oudheid, toegepast in de bouwkunst tussen 1770 en eind 19de eeuw.

Ojief Profiel gevormd door een in- en uitzwenkend contour.

Peerkraal Profiel met peervormige doorsnede.

Renaissance Periode in de bouwkunst (in de Nederlanden in de 16de eeuw) die de klassieke bouwstijl van de Romeinse Oudheid tot voorbeeld nam.

Roede A: Oude lengtmaat, variërend tussen 3,40 en ruim 6 meter. De Utrechtse of Stichtse roede meet 3.76 (14 voet). **B:** In raam, dunne houten (soms metalen) staaf, horizontaal en verticaal in een raam waarin het glas wordt geplaatst.

Romaans Bouwkunst, in de Nederlanden van de 11de tot in de 13de eeuw. Voortzetting van de Romeinse bouwkunst. Kenmerken zijn zware muren en rondbogen.

Schouw Stookplaats met open vuur en rookvang.

Sleutelstuk Langwerpig plat stuk hout ter ondersteuning van een balkeinde.

Spaarnis Nis in metselwerk, als materiaalbesparing, maar ook als accentuering van de gevelindeling.

Spiltrap Wenteltrap met een spil in het midden.

Troggewelf Reeks gemetselde boogvlakken tussen gordelbogen of houten of ijzeren liggers.

Vakwerk Bouw in kruiselings verbonden houten stijl- en regelwerk.

Voorhuis Voorste deel van een huis, meestal onverwarmd en direct verbonden met de straat.

Zadeldak Dak met twee tegen elkaar geplaatste hellende vlakken.

NOTEN

1. J.F.B. van Hasselt: *Amersfoort rondom zijn toren*. 1948. 78.
2. De wanden van eenvoudige stadshuizen in Holland waren in de Middeleeuwen bekleed met houten planken, zogenaamd beschoot. Huizen met dergelijke "houten gevels" zijn zeer zeldzaam geworden. Toch bezit Amersfoort er een: Lievevrouwestraat 6-8 is voorzien van een houten gevel, ook als is dit maar een strook van zo'n halve meter boven de onderpui tot aan de goot. Overigens kan deze onderpui als "vakwerk" worden beschouwd, maar in wezen zijn hier de openingen tussen de dorpels en stijlen niet – zoals gebruikelijk – met glas, ramen of luiken, maar met metselwerk opgevuld.
3. H. Halbertsma: *Zeven eeuwen Amersfoort*. 1974. 88.

4. Bouwhistorisch onderzoek vond voorafgaand aan de restauratie plaats door het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) uit Utrecht. Het onderzoek is uitgevoerd door B. Olde Meierink en A. Viersen. Dit resulteerde in een rapportage onder redactie van J. Meijman: *Hof 39, Amersfoort, bouwhistorisch onderzoek*. Augustus 2002. Beperkt uitgegeven in fotocopie.
Tijdens de restauratie is verder en diepgaander bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd door de auteur, werkzaam als restauratiemedewerker/bouwhistoricus bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort.
5. In Nederland zijn uit de 13de eeuw weinig huizen bewaard gebleven. Zij staan behalve in Amersfoort, voornamelijk in Utrecht, Zutphen en Deventer. Van deze huizen resteren in alle gevallen slechts de stenen muren. In Deventer staat aan de Sandrasteeg 8 het oudst bewaarde huis: het werd \pm 1130 gebouwd als proosdij.
6. B.M.J. Speet & G. van Herwijnen e.a. (red.): *Historische Stedenatlas van Nederland. Afl. 2: Amersfoort*. 1982. "Hoofdstuk 1: Ontstaan en groei tot 1560".
7. F. Snieder: De Hof door de eeuwen heen. In: M. Krauwer & F. Snieder (red.): *Nering en Vermaak, De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*. 1994.
8. K. Emmens: *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van Hofkapel tot Kapittelkerk*. 1998. 39-53 (Fase 1: De romaanse toren (ca 1200 – ca 1270)). Onder meer op grond van het steenformaat, kloostermoppen groot: 29-33x14-16x7-8,5 cm, en het metselverband is de bouw van de toren, volgens de auteur, omstreeks 1200 te dateren. 45-46.
9. Een mooi voorbeeld van een dergelijke muur met spaarnissen in Amersfoort is zichtbaar in de zijgevel van het huis Groenmarkt 10. De zijgevel aan de Papenhofstede is geleed door spaarnissen met korfbogen. Spaarnissen bevinden zich meestal aan de binnenzijde, in huis. Waarom zij zich aan de Papenhofstede aan de buitenzijde bevinden is niet bekend.
10. Hoewel geen Amersfoortse *keuren* van vóór 1436 bewaard zijn gebleven, gold in veel steden de eis dat muren van stenen huizen minimaal twee-steens dik moesten zijn (58-64 cm). Zie R. Meischke: *De gotische bouwtraditie*. 1988. 241.
11. De kloostermoppen zijn aangetroffen in de bouwmuur met Langestraat 74, in de kelder.
12. R. Meischke: *Huizen in Nederland (Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies)*. 2000. 12: "Voor 1300 waren bakstenen huizen in de steden alleen weggelegd voor de zeer rijken."
13. Vriendelijke mededeling van de stadsarcheoloog F. Snieder.
14. A: G. Berends: Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen. In: *Restauratievademecum*. 1989. 15-11.
B: J.v.d.Hoeve: In muren verborgen: baksteen in bouwhistorisch onderzoek. In: *Hervonden stad 2000*. 2000. 85-94.
15. Vriendelijke mededeling van de stadsarcheoloog F. Snieder.
16. M. Krauwer: Hoofdstuk 1: Archeologie in Amersfoort. In: M. Krauwer & F. Snieder: 1994. Zie tekening p. 18.
17. Onduidelijkheid bestaat over het feit of het stadsbestuur hier reeds in de 13de eeuw zetelde. Lang ging men ervan uit dat Krommestraat 70, of een huis hier tegenover, als oudste stadhuis heeft gediend. Volgens W.J. van Hoorn is het zeer wel mogelijk dat het magistraat zich al in 1259 op de Hof vestigde (*FleHITE*, 25 (1996). 35-40). Het grote formaat stenen (ca. 30 cm) wijst volgens Van Hoorn op een mogelijke bouwdatum omstreeks 1259.

- De stadsarcheologen gaan ervan uit dat deze stenen in later tijd zijn hergebruikt. Gevonden stukjes aardewerk in de metselspecie bleken uit omstreeks 1300 te dateren, waardoor dit "stenen huis" niet ouder kan zijn dan (vroeg)-14de-eeuws. Wel bevond zich op deze plaats een 13de-eeuws "houten huis".
18. Zie G. Berends: 1989 en J. van de Hoeve: 2000. 85-94.
 19. A: H. Janse: Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren. In: *Restauratievademecum*. 1986. 4-14: "Rond 1300 werden de vloerbalken op een afstand van enkele meters uit elkaar aangebracht en de ruimte ertussen werd overbrugd door haaks op de balken liggende ribben op enkele decimeters uit elkaar; waarop de vloer is bevestigd. Deze constructie noemt men thans moer- en kinderbinten."
B: Daartegenover staat dat uit recent onderzoek in 's-Hertogenbosch is gebleken dat moer- en kinderbinten boven spaarnissen daar wel degelijk voorkwam in de 13de eeuw. Zie H. Boekwijt: *Bouwhistorie en archeologie in 's-Hertogenbosch*. In: *Rotterdam papers 10*. Symposium 1996.
 20. Meijman: 2000. 13. Men baseert zich op het artikel van Ph. Maarchalkerweerd (zie volgend noot) deze geeft de plaats van Schonevelt echter niet expliciet aan.
 21. Ph. Maarschalkerweerd: De archeoloog, de historicus en de Hof (1350-1400). In: Krauwer & Snieder: 1994. 29.
 22. J. Hovy: De stadhuizen van Amersfoort in het verleden. In: *Fleहित 7* (1975). 1-2.
 23. Halbertsma: 1974. 88.
 24. Emmens: 1998. 27-28.
 25. Onderzoek door auteur, medio 2003. Voor secundair (her)gebruik pleit de afwezigheid van metselverband, en de aanwezigheid van veel korte stukken steen, volledige strekken zijn weinig aangetroffen. Hierbij moet echter wel worden bedacht dat de gevel in 1822 ingrijpend is vernieuwd en gewijzigd (zie later in tekst).
 26. A. van Engelenhoven: Over jaarringen en kloostermoppen. In: *De kroniek*. 5/3 (september 2003). 7-8.
 27. Dendrochronologisch onderzoek Hof 39, uitgevoerd door A. Reinstra (RDMZ) en A.E.M. Hanraets (RING/ROB) in juli 2002. Er zijn drie monsters beoordeeld met de volgende velddata.
1: 2e balk eerste verd.vloer > 1444 " 6 jaar (1438-1450).
2: 4e balk tweede verd.vloer 1449-1450.
3: 1e balk tweede verd.vloer 1450-1451, najaar/winter.
 28. D.J. de Vries: *Bouwen in de late middeleeuwen*. 1994. 379-380. Onderzoek heeft uitgewezen dat het gevelde hout in 96% van de gevallen binnen 2 jaar werd verwerkt. Op grond hiervan is uitgegaan van het verbouwingsjaar 1452 (AvE).
 29. In het stadhuis van Schoonhoven bevindt zich een dergelijke sleutelstuk dat evenals in Hof 39 uit 1452 dateert. Zie C. van Groningen: *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. De Krimpenerwaard. 1996. 109-113 (met tekening). Ook in het huis Krommesteeg 11 in Elburg bevindt zich zo'n exemplaar (R. Meischke. 2000) uit het midden van de 15de eeuw.
 30. Een onderzoek op de website van het stadsarchief hieromtrent leverde geen resultaat op. Een meer gedegen onderzoek naar de eigenaars en gebruikers (bewoners) van Hof 39 zal zeker resultaat opleveren.
 31. M. Cramer & F. Snieder: *Ontwikkelingsgeschiedenis, Amersfoort van nederzetting tot stad*. In: M. Cramer, *Amersfoort, architectuur en stedenbouw 1850-1940*. 1996. 21-22.

32. Op stilistische gronden van de voorgevel dateert men Hof 39 in het eerste kwart van de 19de eeuw (monumentenregister). Volgens een vroegere bewoner van het huis, zoon van de apotheker, de heer P.R.Th. Zander ter Maat, dateert "de originele apotheek uit 1822". (brief aan gemeente Amersfoort, d.d. 20 mei 2002).
33. Brief van P.R.Th. Zander ter Maat aan de gemeente Amersfoort, d.d. 29 juni 2002: "Een enorm kunsthistorisch verlies betekent het volledig verdwijnen van de oorspronkelijke apotheekinrichting in empirestijl, alles in mahoniehout, zeker daterend uit 1822, toen de apotheek werd opgericht!"
34. De in oorsprong Franse empirestijl is ontstaan uit de laat-18de-eeuwse Lodewijk XVI-stijl en is voornamelijk toegepast in interieurs en meubels in de vroege 19de eeuw. De naam is ontleend aan het keizerrijk van Napoleon Bonaparte. Zie R. Blijdenstijn & R. Stenvert: *Bouwstijlen in Nederland [1040-1940]*. 1994. Hoofdstuk 6+7.
35. G. Raven: Logement de Gaaper, het oudste stenen woonhuis van Amersfoort. In: *De kroniek* 5/1 (maart 2003). 6-7.
36. De familie Kok was begaan met de historie van Amersfoort, zij was betrokken bij de oprichting van de Oudheidkundige Vereniging Flehite. Cornelis Kok (kleinzoon van de C.B. Kok), die in 1905 kinderloos is gestorven heeft de familiebezittingen nagelaten aan Flehite, waar deze als het legaat Kok worden beheerd. Met dit legaat is een tijdelijke tentoonstelling ingericht in museum Flehite (7 feb./2 mei 2004). Zie G. Raven: *Geschonken schatten. Hoe Flehite aan haar kostbaarste aanwinst kwam*. In: *De kroniek* 5/4 (december 2003). 4-5.
37. Nieuwbouw naar ontwerp van Hermanus Kroes & Zn.
Bouwaanvraagtekening Maart 1931. (gemeentearchief).
38. In de brief aan de gemeente Amersfoort, d.d. 29 juni 2002. (noot 33).
39. Zie noot 32.
40. Naar plannen van een onbekende architect, tekening 1970. (gemeentearchief).
41. Restauratie en verbouwingsplan in opdracht van de Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel; ontwerp en tekeningen: Architectenburo Jonkman & Klinkhamer; ontwerp en tekeningen reconstructies voorgevel/dak: C. van den Braber; begeleiding uitvoering: Bouwperfect bv; uitvoering: Van Hoogevest O&R.
42. Zie noot 24.
43. Onderzoek door auteur (monumentenzorg Amersfoort) Maart 2003. Op veel plaatsen bleek de oorspronkelijke kleur onder vaak veel lagen verf nog duidelijk aanwezig. "Okers" (geelkleurig) voerden de boventoon, de kozijnen en het hoofdstel het meest pregnant. De kleuren van de onderpui zijn hiervan afgeleid. Eén nog authentiek raam (de overige ramen waren uit later tijd) was donkergroen gekleurd.
De volgende kleuren zijn toegepast: (Sikkens/Sigma codering) Gootlijst (hoofdstel) en kozijnen: oker; F2.20.60. Lijstwerk (hoofdstel & pilasters) onderpui: Zandgrijs, F2.10.60. Ramen en ijzeren roosters & ornamenten: Standgroen, Q0.05.10. Stucvlak gevel: Grijs/Wit, Keim 817.
44. De originele gaper van C.B. Kok is in 1893 door Johan Kok geschonken aan museum Flehite.
45. Over Krommestraat 20 is eerder gepubliceerd in: A. van Engelenhoven: Over jaarringen en kloostermopen. In: *De kroniek*, 5/3 (september 2003). 7/8.